



16-17. YÜZYILLAR İRAN'INDA SAFEVİ-NİZARİ İLİŞKİLERİNİN DİNİ VE SİYASİ ETKİLERİ ÜZERİNE TARİHSEL BİR DEĞERLENDİRME

Zahide AY*

Öz

Bu makale, Nizari İsmaililerinin, 16. yüzyıl ve sonrasında İran tarihinin ne şekilde bir parçası oldukları üzerinde durulmak koşuluyla, Safevi dönemi İran tarihine, bir de Safevi-Nizari ilişkileri üzerinden bakmayı hedeflemektedir. Nizari imamlarının, Kaçar hanedanı yönetimindeki İran siyasetinde etkili olmaya başlamalarından dolayı, daha iyi bilinen Kaçar-Nizari ilişkilerine nazaran, Safevi-Nizari ilişkileri daha az bilinmektedir. Bu makalenin tartışmak istediği asıl mesele ise, Safevi-Nizari ilişkilerinin hem İran içinde, hem de günümüzde İran'ın etki sahası içerisindeki Orta Asya ve Hind topraklarında yol açtığı önemli etkiler üzerinde durmak olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Nizari İsmaili, Oniki İmamcı, Safevi, İran, Nimetullahilik

A HISTORICAL EVALUATION OVER THE RELIGIOUS AND POLITICAL EFFECTS OF NIZARI-SAFAVID RELATIONS IN IRAN IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

Abstract

This article aims to review the Iranian history over Safavids period with a particular interest on the role of Nizari Ismailis in Iran during the 16th century and aftermath from a perspective of Safavids-Nizarids relations. Since Nizari imams turned out to be more influential in Iranian politics under Qajar rule, the relations between Safavids and Nizarids are less known compared to that of Qajar and Nizaris. The genuine purpose of this article is set forth the influences of Safavids-Nizari relations in regard to territories of Iran as well as that of Central Asia and India over which Iran was highly influential.

* Dr. Öğretim Üyesi, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Konya/Türkiye.

ayzahide@yahoo.com

Makalenin Gönderilme Tarihi: 03.02.2019

Makalenin Kabul Tarihi: 07.03.2019

Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25.03.2019

Makalenin Türü: Araştırma



Keywords

Nizari Ismaili, Twelver Shite, Safavid, Iran, Ni'matullahiyya



GİRİŞ

Moğol istilası sonrası Alamut'un düşmesi, Nizariliğin yeraltına inmesi, İlhanlıların ortaya çıkışı ve yıkılması sonucu meydana gelen parçalanmalar, 13-14. yüzyıllar İran'ında ortaya çıkan tarihsel gelişmelerdir. Bütün Orta Asya ve Ön Asya'ya da hakim olan bu parçalanma durumundan sonra toparlanma ilk olarak doğuda olur ve Çağataylılardan Timur'un kurduğu imparatorluk İran'a da egemen olur. Moğol istilaları sonrasındaki bir tür fetret dönemini çağrıştıran bu dönem için, zamanın ruhunu, "tasavvufi hareketler etkisindeki halk İslam'ının yayıldığı dönem" olarak adlandırmak doğru görünmektedir. Gerçekten de, İslam tarihindeki tasavvufi hareketlerden en çok bu yüzyıllarda (13-15. yüzyıllarda) haberdar olunacaktır. Bu süreç içerisinde, İran, Timurluların kontrolündeymiş gibi gözüke de, aslında bu durum, Timur ve oğlu Şahruh dönemleri dışında hiçbir zaman mümkün olamamıştır. Bu dönemde öne çıkan hanedanlar arasında Moğol Celayirli hanedanı ile Türkmen Karakoyunlu ve Akkoyunlu hanedanlarını sayabiliriz. Bu siyasi parçalanmalar, İran'da pek çoğu Şii ya da Şii düşüncelerin etkisi altında kalmış olan hareketlerin gelişmesi için uygun ortamlar hazırlamıştır. Bu yerel hanedanlardan, mesela Deylem ve Mazenderan'dakilerden bazıları, en azından siyasi nedenlerle de olsa, Şiiliği desteklemişlerdir. Böyle bir ortamda Nizariler, Serbedariler, Hurufilik, Noktavilik gibi Şii bağlantılı bazı hareketler, kendi örgütlenmeleri açısından yarar sağlamışlardır.¹ İşte Alamut'un Moğollar tarafından yıkılmasıyla birlikte yeraltına inmiş olan Nizariler de böyle bir ortamda, sessiz sedasız varlıklarını koruyabilip, 15. yüzyılın ikinci yarısında tekrar açığa çıkmışlardır.

Bu süreçte birçok aktör rol üstlenmişken, son kertede asıl siyasi başarı Safevilere ait olmuştur. Şah İsmail'in, İran'da bir güç olarak ortaya çıkmasını sağlamasındaki en büyük etken ise, batı komşusu Osmanlılarla giriştiği rekabete dayanmaktaydı. Şah İsmail'in, "beklenen kurtarıcı", "mesih" gibi sıfatlarla ortaya çıkması, hem hala çoğunluğu Sünni olan İran topraklarındaki meşruluğunu kanıtlaması hem de rakipleri Sünni Şeybani Özbekler ve Osmanlı karşısında daha güçlü durabilmesi açısından önemli roller icra etmiştir. 1514'te Çaldıran'da Osmanlı karşısında Şah İsmail'in savaş alanında almış olduğu yenilgi üzerine Safeviler, bu güç durumu baş edebilmek için, Oniki İmamcı Şiiliği İran'ın resmi dini ilan ederek, liderlerinin tanrısallığı görüşüne dayanan aşırı Şii eğilimli (*Gulât*) doktrinden vazgeçip, Şiiliğin daha kurumsallaşmış bir biçimini geliştirme yoluna gitmişlerdir. Tanrısallık iddiasından vazgeçen Safeviliğin yeni şekil almış doktrininde, şahlara yine

¹ Farhad Daftary, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, 2007, s. 426.



önemli vasıflar veriliyordu. Bundan böyle şahlar, artık “mehdi” olarak değil, “mehdinin temsilcisi ve Tanrının yeryüzündeki temsilcisi” olarak kabul edileceklerdi.²

14-15.yüzyıllardaki İran’daki farklı tarikatlardan biri olan Safevi tarikatı, askeri gücü sayesinde diğer tarikatların önüne geçerek siyasallaşırken, bir zamanlar askeri gücü sayesinde Selçuklulara savaş açmış olan Alamut Nizariileri, bu süreci nasıl geçirmişti? Dönemin kaynaklarına baktığımızda, örneğin Cüveynî’ye göre, Alamut’un yıkılışı sonucu Nizariliğin tamamen ortadan kalktığı gibi bir sonuca varılabilir.³ Oysa ki Nizari imamlar soyu, 15. yüzyılın ikinci yarısında yeniden ortaya çıkacaktır. Ancak iki grup halinde: Muhammedşahlı kolu ve Kasımşahlı kolu olarak. Ortaya çıkışlarından itibaren, İran’da hakimiyet mücadelesinden ziyade, kendi aralarında bir iktidar mücadelesi sürdürdükleri gözlenmektedir. Bu mücadele 16. yüzyıla gelindiğinde, en azından İran toprakları açısından, günümüzde Ağa Hanlar tarafından temsil edilmekte olan Kasımşahlılar lehinde sonuçlanmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, Alamut sonrası dönemin ilk imamı Şemseddin Muhammed’in ölümünden kısa bir süre sonra hareket ikiye ayrılmış, başlangıçta büyük kardeş soyunu temsil eden Muhammedşahlı kolu, Nizari topluluğunun çoğunluğunun bağlılığını kazanmıştır. Bir süre için İran, Suriye, Bedaşan ve Hindistan Nizariilerinin çoğunluğu Muhammedşahlı imamları tanımıştır. Ancak, “Encudan Dirilişi” olarak da adlandırılan ve Kasımşahlı imamların 15. yüzyılın ikinci yarısında, topluluğun liderliğini elde etmek için giriştikleri reformist politikaları izleyen sürecin sonucunda, giderek artan sayıda Nizari, Kasımşahlılara bağlanmaya başlamıştır.⁴ 16. yüzyılın başlarında Safevilerin iktidara gelişinden, 19. yüzyılda İran’ı terk edip Hindistan’a göç etmelerine kadar ki yaklaşık dört yüzyıllık süreçte de, Kasımşahlı imamlar, önce İran içindeki Nizariiler üzerindeki, zamanla Suriye, Orta Asya ve Hindistan’daki tüm Nizariiler üzerindeki liderliklerini tartışmasız bir şekilde sağlamlaştıracaklardır. Kasımşahlıların, Safevilerle ve Safevilerin sahadaki misyonerleri gibi hareket ettiği anlaşılan Nimetullahilikle geliştirdikleri ilişkiler, bu sürecin Kasımşahlılar lehine ilerlemesinde yardımcı olacaktır. Bu makalede, bahsedilen bu siyasi gelişmeler ve bunun sahadaki siyasi ve tasavvufi etkileri, Safevi dönemi açısından ele alınarak Safevi ha-

² Roger M. Savory, *Iran Under the Safavids*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980, s. 27; Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion Political Order and Social Change in Shiite Iran from the Beginning to 1890*, University of Chicago Press, Chicago, 1984, s. 181; D. Morgan, “Rethinking Safavid Shi’ism” *The Heritage of Sufism*, c. 3, ed. Leonard Lewisohn-David Morgan, Oneworld, Oxford, 1999, s. 25.

³ Cüveynî, *The History of the World Conqueror*, çev. John A. Boyle, c. 2, Harvard University Press, Cambridge, 1958, s. 723.

⁴ Daftary, ss. 431-434; Zahide Ay, *Nasır-ı Hüsvrev Öncesinde ve Sonrasında Bedaşan İsmailileri: 10-15. Yüzyıllar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 57-60.



nedanı ve Nizari imamları arasındaki iletişimin, her iki tarafa da ne gibi etkileri olmuş olabileceği üzerinde durulacaktır.

I.16-17. YÜZYILLARDAKİ SAFEVİ-NİZARİ İLİŞKİLERİNİN SİYASİ BOYUTU

Safevilerin 1501'de iktidara gelişi ve Oniki İmamcılığın resmi din ilan edilmesiyle birlikte, İran'da Nizariler ve diğer Şii hareketler için daha elverişli koşullar ortaya çıkmıştı. Bu dönemde hareketin Muhammedşahlı kolu, bu kolun en tanınmış imamı olan Şah Tahir'in, Kasımşahlı kolu da, Abuzer Ali adıyla da bilinen Nureddin Muhammed'in yönetimindeydi. Kasımşahlı kolunun otuz altıncı imamı olan Abuzer Ali, Safevilerden Şah İsmail ile oğlu I. Tahmasp'ın çağdaşıdır. Safevilerle iyi ilişkiler geliştirmiş ve anlaşıldığına göre, Şah I. Tahmasp'ın kızı ya da kızkardeşiyle evlenmiştir.⁵ Ancak, kısa bir süre sonra Safeviler, Oniki İmamcılık anlayışına ters düşen Şii hareketlere karşı hoşgörüsüz bir tutum takınmaya başlamışlardır. Öyle ki, daha Şah İsmail'in saltanatı sırasında bile, Nimetullahilik, Nurbahşilik ve Zehabilik dışındaki tarikatların çoğunun kökü kazınmıştır.⁶ Aynı şekilde Nizari imamlarının taraftarları nezdinde sürdürdükleri faaliyetleri de, ilk Safevi şahları tarafından birtakım baskılarına maruz kalmıştır.

Safevi-Nizari ilişkilerinin ilk dönem Safevi şahları zamanındaki baskılarına iki önemli örnek verilebilir. Bunlardan birincisi, Muhammedşahlı Nizari İmamlar kolunun en tanınmış olan otuz birinci Muhammedşahlı İmamı Şah Tahir'in İran'dan sürülmesi hadisesidir. Aynı zamanda bir şair ve ilahiyatçı olan Şah Tahir hakkındaki en ayrıntılı bilgi, Muhammed Kasım Hindu Şah'ın, 1607 yılında tamamladığı *Târîh-i Firişte* adıyla bilinen Hindistan tarihinde verilmiştir. Bu eserde, Nizari imamı Şah Tahir'in, İran'da Gazvin yakınlarındaki Hund adlı bir yerde yaşayan ailesinin geniş bir yandaş topluluğuna sahip olduğunu anlatılır.⁷ Babası Şah II. Raziüddin'in yerine topluluğun başına geçmiş olan Şah Tahir, kısa zamanda artan popülerliğinden rahatsız olan Şah İsmail tarafından, önce Kaşan'a sürülmüştür. Sonrasındaysa, burada da yandaş bulan imam, yerel Safevi yöneticileri ve Oniki İmamcı ulemanın düşmanlığını çekmekte gecikmemiş ve onların kıskırtması sonucu hakkında idam fermanı çıkarılmıştır. Safevi sarayında çok etkili bir yeri olan ve gizlice Nizariliği kabul etmiş olması muhtemel Mirza Hüse-

⁵ Daftary, s. 435.

⁶ Arjomand, ss. 198-199; B. Scarcia Amoretti, "Religion in the Timurid and Safavid Periods", Cambridge History of Iran, c. 6, Cambridge, 1986, ss. 644-646; Terry Graham, "The Ni'matu'llâhî Order under Safavid Suppression and in India Exile", *The Heritage of Sufism*, c. 3, ed. Leonard Lewisohn-David Morgan, Oneworld, Oxford, 1999, s. 165; Daftary, s. 435.

⁷ Firişte, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India*, çev. J. Briggs, c. 3, London, 1829, ss. 216-220; Daftary, ss. 452-453.



ysin İsfahani tarafından uyarılan Şah Tahir, bu durum üzerine ailesiyle birlikte deniz yoluyla Hindistan'a kaçmıştır. Dekkan'da Behmenilerin yerine kurulan ve Hindistan'da Şiiliği resmi din ilan eden ilk emirlik olan Adilşahların merkezi olan Bicapur'a giden Şah Tahir, burada çok da iyi karşılanmamıştır. Bunun üzerine Mekke'yi ve Irak'taki kutsal Şii merkezlerini ziyaret ettikten sonra İran'a dönmeye niyetlenen Şah Tahir, dönüş yolunda tanıştığı Sünni bilgin Pir Muhammed Şirvani'nin tavsiyesi üzerine, İran'a dönmek yerine, Ahmednegar'da hüküm süren Nizamşahlar hanedanının sultanı Burhan Nizamşah'ın sarayına gitmiştir. Böylece 1522 yılında Dekkan'a yerleşen Şah Tahir ki, Şah Tahir Dekkani adıyla da tanınacaktır, Nizamşahların başkenti Ahmednegar'da büyük itibar görmüştür. Hatta Sultan Burhan Nizam Şah'ın Şiiliği kabul etmesinde etkili olmuştur.⁸

Şah Tahir, en büyük başarısını, Burham Nizamşah'ın Oniki İmamcı Şiiliğe girmesinin hemen ardından, 1537'de, Oniki İmamcı Şiiliğin Dekkan'da resmi mezhep ilan etmesiyle elde etmiştir. Hatta bu bölgeye gelmesinde katkısı olan Sünni bilgin Pir Muhammed Şirvani'nin bu duruma karşı başlatmış olduğu isyan, Şah Tahir'in öğütleriyle kolayca bastırılmıştır. Nizamşahların başkenti Ahmednegar kısa sürede Şii bilginlerin toplanma merkezi olmuş, bu durum Safevi sarayında da hoş karşılanmıştır. Hatta Şah I. Tahmasp, Burhan Nizamşah'a elçiler ve armağanlar göndermiş, buna karşılık Nizamşah da, Şah Tahir'in oğlu Haydar (Muhammedşahlı kolunun bir sonraki imamı olacak olan) başkanlığında bir dostluk heyetini İran'a göndermiştir. Komşu hanedanlar nezdinde de Burhan Nizamşah adına birçok diplomatik hizmette bulunan Şah Tahir, kırk yıl imamlık yaptıktan sonra 1546-49 yılları arasında bir tarihte Ahmednegar'da ölmüştür. Cenazesi Kerbela'ya götürülerek İmam Hüseyin'in türbesine defnedilmiştir.⁹

İlginç olan, Şah Tahir'in Dekkan'da İsmaililik propagandası yerine Oniki İmamcı Şiilik propagandası yapmış olmasıdır. Bir İsmaili imamının Oniki İmamcılığı benimsemesi garip görünebilir. Ancak Şah Tahir'in ve döneminin bütün Nizari liderlerinin katı bir takiyye uygulamak zorunda bulunduğu unutulmamalıdır. Daftary'e göre, kendisinin, Nizari İsmaili inançlarını, Safevi İran ile yakın ilişkiler kurmaya istekli olan dönemin Hint yöneticilerince daha kabul edilebilir olan Oniki İmamcılık kılığı altında yaydığı kesindir.¹⁰ Tanınmış Oniki İmamcı bilginlerin dinsel eserleri üzerine çok sayıda yorum yazmasının nedeni de bu olabilir. İkinci bir sebep de, tasavvuf şemsiyesine sığınmış olması olabilir. Ancak Daftary'e göre, *Gülşen-i Râz*

⁸ Firişte, ss. 216-220; Daftary, ss. 453-454.

⁹ Daftary, s. 455.

¹⁰ Daftary, s. 454.



üzerine yazılmış bir İsmaili şerhinin kimi otoritelerce Şah Tahir'e atfedilmesi dışında, ikinci görüşü destekleyen kesin bilgiler bulunmamaktadır.¹¹ Bir de, Farhad Daftary'ın bildirdiği, günümüze ulaşmış tek Muhammedşahlı eseri olan, 1698 dolaylarında Gulam Ali b. Muhammed tarafından Hindistan'da yazılmış olan *Leme'ât el-Tâhîrîn* adlı kitaplarda, İsmaili fikirlerinin Oniki İmamcı Şiilik ve tasavvufi ifadeler altında sunulmuş olması, Muhammedşahlı kolunun, kendisini tasavvuf kisvesinde ortaya koyduğunun işareti olarak yorumlanabilir.¹² Unutulmaması gerekir ki, İran'da Moğol istilasının başından Safevi hareketinin iktidara gelmesine kadar ki süreçte, tasavvufi hareketler, birçok farklı grubun kendini ifade biçimiydi. Bu hareketlerin daha ortodoks hale gelmesi ise, devletli dönemlere geçişle, mesela İran'da devlet çizgisindeki Oniki İmamcı Şiiliğe, Osmanlı'da Sünniliğe evrilmesiyle, mümkün olabilmektedir. Aslında süreç İran'daki Nizariler için de böyle gelişecektir. Bunu, günümüzde İran'da çok az sayıda Nizari'nin kalmış olmasından ve çoğunun Oniki İmamcı Şiilik altında asimile olduğundan anlıyoruz.

Safevi-Nizari ilişkilerinin ilk dönem Safevi şahları zamanındaki baskılarına örnek olarak gösterebileceğimiz ikinci hadise ise, Şah I. Tahmasp'ın otuz altıncı Kasımşahlı imamı Murad Mirza döneminde, Kasımşahlı koluna bağlı Nizarilere karşı giriştiği kovuşturmadır. Hint imparatoru Ekber'in isteğiyle çeşitli yazarlarca kaleme alınmış *Tarih-i Elfi* adlı bir eserden Felsefi tarafından aktarıldığı kadarıyla, imamlık iddiasında bulunan Murad adında birine bağlı olan Encudan Nizarileri 1574-75 yılında ağır baskılara uğradığı anlaşılmaktadır.¹³ Şah Tahmasp zamanındaki bu baskıların tasviri, dönemin Safevi vakanüvisi Kadı Ahmer Kummi tarafından da 1573-74 yılında kaydedilmiştir. Burada da, Murad Mirza'nın Hindistan'da kendisine vergi olarak büyük paralar gönderen çok sayıda yandaşının bulunduğunu bildirilmektedir.¹⁴

Anlaşıldığına göre, Murad Mirza ile kendisinden sonra gelen imamlar, Kasımşahlı hareketinin merkezi olan Encudan dışında da siyasal faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kendisinin faaliyetlerinden rahatsız olan Şah I. Tahmasp, 1573 yılında, Hemedan valisi Emir Han Müsilu'ya Murad'ı yakalaması ve yandaşlarını yok etmesi emrini vermiştir. Bu emir doğrultusunda Encudan ve çevresindeki çok sayıda Nizari öldürülmüş, mallarına el konulmuş, uzunca bir kovalamacadan sonra yakalanan Murad Mirza da Şah

¹¹ Daftary, s. 454.

¹² Farhad Daftary, *Isma'ili Literature: A Bibliography of Sources and Studies*, London, 2004, ss. 166-167; Ismail K. Poonawala, *Biobibliography of Isma'ili Literature*, Malibu, CA, 1997, s. 281.

¹³ Felsefi, Nasrullah-ı, *Zindegâni-yi Şah 'Abbâs*, c. 3., İntişarat-ı İlmî, Tahrân, 1352, s. 44; Daftary, 2007, 436; Daftary, 2004, ss. 166-167; Poonawala, s. 281.

¹⁴ *Hülâsâtü'l-Tevârih*'ten aktaran; Daftary, 2007, s. 436.



Tahmasp'ın emriyle idam edilmiştir. Aynı dönemde yaşamış olan Hayırhah-ı Heratî de, muhtemelen Murad Mirza'yı kastederek, kendi zamanında Nizari imamlarından birinin yedi yıl boyunca gizliliğe çekildiğini yazmıştır.¹⁵

Bu iki örnekten de anlaşılıyor ki, Şah İsmail ve I. Tahmasp'ın iktidarları döneminde Nizariler İran'da büyük baskılarla karşılaşmışlardır. Bu arada Safevi sarayında da ilginç gelişmeler yaşanmaktadır. 1576-77 yıllarındaki iktidarı sırasında, başarısız biçimde Sünniliği yeniden resmi din yapmaya kalkışan üçüncü Safevi şahı II. İsmail ile yerine geçen kardeşi Muhammed Hüdabende'nin (1577-87) saltanatları sırasında, Safeviler, neredeyse devletlerini yıkıma götürecek iç savaşlar yaşamışlardır.¹⁶ Safevi devleti, ancak Şah I. Abbas'ın (1587-29) saltanatı sırasında yeniden düzene kavuşabilmiştir. Şah I. Abbas, Sünnilere, sufi tarikatların çoğuna ve Noktavilik gibi radikal Şii hareketlerin bazılarına, baskı uygulama siyasetini sürdürse de, Nizarilik gibi azınlıktaki bazı dinsel hareketlere hoşgörü göstermiştir.¹⁷

Encudan dirilişinden beri örgütlenmesini giderek güçlendiren Kasımşahlı imamlar kolunun İran'daki taraftarları nezdindeki kesin başarısı için Muhammedşahlı kolunun imamı Şah Tahir'in İran dışına sürülmesini beklemek gerekmiştir. Bu tarihten itibaren Encudan döneminin sonraki imamları, Şah Abbas döneminden itibaren, gerçekten de Safeviler ile dostça ilişkiler geliştirmişlerdir. Örneğin Murad Mirza'nın halefi, otuz yedinci imam I. Halillullah, muhtemelen I. Abbas'ın kızkardeşi olan bir Safevi prensesiyle evlenmiştir. Bu imam ile Safeviler arasındaki yakın ilişkiler, Daftary'nin 1976'da Encudan'da bulduğu bir kitabede de doğrulanmaktadır. Söz konusu kitabede, Şah Abbas'ın 1627 yılında yayımladığı bir ferman kopya edilmiştir. Fermana, Encudan Şiilerine, Kum'da sahip oldukları cemaat evinin (dar el mü'minîn) Kum civarındaki öteki Şii toplulukların yararlandıkları bazı vergi bağışıklıklarından yararlanabileceği bildirilmektedir.¹⁸ İlginç olan, bu fermana, Encudan İsmaililerinin, Oniki İmamcı olarak kabul edilmiş olmasıdır. Bu da, İran Nizarilerinin bir takiyye biçimi olarak, tasavvufun yanı sıra Oniki İmamcı Şiiliğin örtüsüne de gizlenmiş olduklarını gösteren bir başka veridir.

Safevi-Nizari ilişkilerinin siyasi boyutunun bir de, Deylem ve Mazenderan bölgesindeki yerel hanedanlar üzerindeki etkisi boyutu vardır. Deylem

¹⁵ Hayırhah-ı Heratî, *Tasnifât-ı Hayırhah Heratî*, ed. W. Ivanow, Kayhan Press, Tehran, 1961, s. 52; Daftary, 2007, s. 436.

¹⁶ Savory, ss. 70-75; Daftary, 2007, ss. 436-437.

¹⁷ Arjomand, ss. 198-199; Amoretti, ss. 644-646; Daftary, 2007, s. 437; Graham, s. 165; Sholeh A. Quinn, "Rewriting Ni'matu'llâhî History in Safavid Chronicals", *The Heritage of Sufism*, c. 3, ed. Leonard Lewisohn-David Morgan, Oneworld, Oxford, 1999, s. 205.

¹⁸ Daftary, 2007, s. 437.



bölgesi, 14-15. yüzyıllarda Şii eğilimli heterodoks gruplarla dikkat çeker. İlhanlıların son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın 1335'teki ölümünden Timurlu hanedanının kuruluşuna kadar ki yarım yüzyıllık süre içinde İran, bir takım küçük yerel hanedanlar tarafından yönetilmiştir. Özellikle Deylem bölgesinde yoğunlaşan bu hanedanların çoğu, Şii-batıni eğilimlere sahiptirler. Madelung'a göre, Deylem, daha 8. yüzyıldan itibaren Hz. Ali taraftarı olan İrani kavimlerin bölgesiydi.¹⁹ Burası aynı zamanda, erken Alamut sonrası dönem açısından Nizariler için İlhanlı ve Timurlu dönemleri boyunca, yeniden bir topluluk olabilmeyi başarabildikleri önemli bir bölgedir.²⁰

Moğol istilasının hemen sonrasında, Hazar bölgesinde birçok yerel hanedan kurulmuştur. Bölgedeki siyasi parçalanma, Alamut'un kontrolünü yeniden ele geçirmeleri ve bölgenin yerel yöneticilerinin çoğunu yanlarına çekebilmeleri açısından, Nizarilere de bir takım fırsatlar sunmuştur. Örneğin, 1368'de Deylem'in çoğu yerini kontrol eden Kiya Seyfeddin, Nizari İsmailiğine bağlanmıştır.²¹ Mar'aşî'nin *Târîh-i Gilân ve Deylemistan* adlı eserinde, İsmaili lider Kiya Seyfeddin'in, rakibi Zeydi lider Seyyid Ali Kiya'ya yolladığı bir mesajda, ataları hakkında, onların Muhammed'in dinini takip eden, İsmail b. Cafer'in soyundan gelen seyitler olduğunu dediği anlatılır.²² Bir diğer örnek de, kuzey İran'daki Nizarilerin birliğini sağlayarak, bir süreliğine de olsa, kendi liderliğinde Alamut'ta bir Nizari hanedanı kurmayı başarmış olan Hüdavend Muhammed'in yirmi yedinci Muhammedşahlı imamı Muhammed b. Müminşah ile özdeşleştirilmesidir.²³ Hem Kiya Seyfeddin'in hem de Hüdavend Muhammed'in egemenliklerine son vererek bütün Deylem'in ve komşu bölgelerin hakimiyetini ele geçirmeyi başaran ise, Zeydi lider Seyyid Ali Kiya olmuştur. Seyyid Ali Kiya ve ardılları, bölgeyi Safevilerin gelişine kadar yönetmişlerdir. Bu gelişmeler sırasında, sadece bir grup Nizari, kuzey İran'da, çevreden izole edilmiş bir şekilde, 16. yüzyıla kadar hayatta kalabilmeyi başarabilmiştir.²⁴

Deylem Nizarilerinden, askeri güç olarak sözünü eden tarihçilerden biri de, Molla Şeyh 'Ali Gilânî'dir. Onun anlattığına göre, Kucur diye bir yerde etkili olan Sultan Muhammed (öl. 1589-90) Nizariliğe bağlıydı. Mazenderan'ın bazı bölgelerini ele geçiren Sultan Muhammed ve yerine geçen oğlu Cihangir, Nizariliği desteklemiş ve yayılmasına çalışmışlardır. Ne var ki

¹⁹ W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", CHL, c. 4, Cambridge University Press, 1968, ss. 207-208.

²⁰ Shafique N. Virani, "The Eagle Returns: Evidence of Continued Ismaili Activity at Alamut and in the South Caspian Region following the Mongol Conquests", *Journal of the American Oriental Society*, 123.2 (2003), s. 356-364.

²¹ Daftary, *A Short History of The Ismailis*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1998, s. 164; Virani, ss. 351-370.

²² Zâhirü'din Mar'aşî, *Târîh-i Gilân ve Deylemistan*, ed. M. Sutuda, Tahran, 1347, s. 67; Virani, s. 358.

²³ Mar'aşî, 1347, ss. 54-59, 63-70; Daftary, 1998, ss. 164-165; Virani, ss. 359-360; Daftary, 2007, s. 415.

²⁴ Daftary, 1998, ss. 164-165; Virani, ss. 358-359.



Safevi hükümdarı Şah I. Abbas 1591-92 yılında bütün Hazar bölgesini ele geçirmiş ve direnmeye çalışan Cihangir, 1597 yılında tutsak alındıktan sonra idam edilmiştir.²⁵ Aynı yıl bütün Deylem Şah Abbas'ın iktidarına boyun eğmiş ve Safevi iktidarının yerleşmesiyle kuzey İran Nizarileri diğer yerel hanedanlar gibi tüm güçlerini yitirmiştir. Safevi hanedanı sırasında Hazar bölgesinde ancak birbirinden kopuk az sayıda Nizari topluluğu yaşamayı başarmış görünmektedir.²⁶

Burada şu soru sorulabilir: Deylemdekiler, imamlarıyla ne kadar ilişki içindeydiler, ya da Muhammedşahlı ya da Kasımşahlı imamlardan hangilerine tabi idiler? Yukarıda da belirtildiği gibi, Deylem'deki ve tüm kuzey İran'daki Nizarilerin birliğini sağlayıp, hatta Alamut'ta kısa bir süreliğine bir Nizari hanedanlığı kuran Hüdavend Muhammed'in, Muhammedşahlı kolunun kurucusu Muhammed b. Müminşah ile özdeşleştirilmesi ilginçtir.²⁷ Eğer bu doğruysa, Hüdavend Muhammed gerçekten Muhammedşahlı kolunun imamıysa, bu durum, 16. yüzyıldan itibaren, Safevi yöneticilerin Şah Tahir'i İran dışına sürmesine kadar ki süreçte, Muhammedşahlı imamların İran'da cemaat üzerinde Kasımşahlı imamlara göre daha üstün olduğu görüşünü desteklemektedir. Aslında bu durum İran dışındaki Nizariler için de uzun süre Muhammedşahlılara bağlı kalmak şeklinde devam etmiştir. Kasımşahlı imamların liderliği sağlamak için, önce İran içinde birliği sağlamaları, bunun için de bazı yazınsal faaliyetlerde bulunmaları, mesela Encudan dönemi imamlarından II. Mustansır Billah'ın vaazlarını içeren *Pendiyât-ı Civânmerdî* gibi eserlerin kaleme alınması süreçlerinin yaşanması gerekmiştir. İsmaililiğin Orta Asya'da yer alan Bedahşan bölgesindeki taraftarlarının 17-18. yüzyıllara kadar hala Muhammedşahlılara bağlı olduğu sanılmaktadır. Bunu, bölgede üretilen, daha çok şifahi mahiyetteki yazınsal eserlerden de anlayabiliyoruz.²⁸ Zaten, önce 16. yüzyılın başlarında İran'ı terk edip Bedahşan'a göç etmiş olan Muhammedşahlı kolunun on üçüncü İmamı Şah II. Raziyyuddin'in, sonrasında yine İran'ı terk etmek zorunda kalarak Dekkan'a yerleşen oğlu on dördüncü Muhammedşahlı imamı Şah Tahir'in bölgedeki etkisi sayesinde, Muhammedşahlı kolunun bu bölgelerde, İran'a nazaran, uzun yıllar daha varlığını sürdürdüğüne tanık olmaktadır.²⁹ Bize göre, tüm Nizarilerin Kasımşahlı imamlara bağlanması sürecinin tamam-

²⁵ Molla Şeyh 'Ali Gilâni, *Târîh-i Mâzenderân*, ed. M. Sutuda, Tahran, 1352, ss. 99-100; Virani, s. 361; Daftary, 2007, s. 417.

²⁶ Virani, s. 361; Daftary, 2007, s. 417.

²⁷ Mar'âşi, ss. 54-59, 63-70; Virani, s. 362; Daftary, 2007, s. 415.

²⁸ Ay, 2013, ss. 145-151; Daniel Beben, "The Kalâm-i Pîr and Its Place in the Central Asian Isma'îli Tradition", *Journal of Islamic Studies*, 2018, ss. 27-34)

²⁹ Farhad Daftary, "Shah Tahir and the Nizari Ismaili Disguises", *Reason and Inspiration in Islam: Theology, Philosophy and Mysticism in Muslim Thought*, ed. Todd Lawson, I. B. Tauris, Londra, 2005, ss. 395-406; Ay, 2013, ss. 57-59.



lanması, büyük ihtimalle, 1830'dan itibaren artık Hindistan'da yaşamaya başlayan Nizari imamlarından kırk sekizinci Nizari imamı III. Ağa Han zamanını bulacaktır. 1900'lerin erken dönemlerinden itibaren, imam III. Ağa Han tarafından, amaçlı olarak hayata geçirilmeye başlanan reformlar sonucu bölge İsmailileri bir takım yeniliklerle tanışmış, -mesela pirlük kurumunun kurumsal anlamda kaldırılması, cemaathanelerin kurulması bu yeniliklere örnektir-, bu yenilikler sonucunda da Nizari İsmailileri o güne kadar hiç olmadıkları kadar merkezi bir organizasyona yönelmişlerdir.³⁰ Bu durum bize, bir nebze de olsa, neden İsmaililerin yaşadıkları bölgelerde yüzyıllar boyunca komşu topluluklar tarafından bir mezhepten ziyade bir tarikatmış gibi algılandıklarını da açıklamaktadır.³¹

II.16-17. YÜZYILLARDAKİ SAFEVİ-NİZARİ İLİŞKİLERİNİN TASAVVUFİ BOYUTU VE BUNUN SİYASİ YANSIMALARI

16-17.yüzyıl Safevi Nizari ilişkilerinin, tasavvufi boyutunun merkezinde Nimetullahilik var görünmektedir. Hem Nizari imamlarının II. Mustansır Billah'tan itibaren bu tarikata bağlandıklarını açıklamaları, hem de İran merkezli Nizari İsmaililiğinin İran dışındaki Orta Asya ve Hindistan Nizari-leri arasında yayılmasındaki rolü göz önüne alındığında, başka unsurlarla kıyaslandığında bu tarikatın rolü hiç şüphesiz daha fazla ön plana çıkmaktadır. Sünnilik ve Şiilik arasında bir köprü oluşturarak Şiiliğin İran'da yayılmasında büyük rol oynayan Nimetullahilik, Safevi Şiiliği ile Nizari İsmailiği arasında da bir köprü olmuş görünmektedir.³² Kurucusu Nimetullah Velî'nin sağlığında yaygınlık kazanan tarikat, 15. yüzyıl boyunca, başta Kirman, Yezd, Fars ve Horasan olmak üzere, İran'ın çeşitli bölgelerinde çok sayıda yandaş kazanmış, zamanla Muhammedşahlı Şah Tahir'in de İran'dan sonra yaşamış olduğu Dekkan'ın Behmani sultanlarının korumasından yararlandığı Hint alt kıtasına kadar yayılmıştır.³³

Tarikat, İran'da Şah İsmail'in iktidar mücadelesine yardımcı olmuş ve Safevi iktidarının kurulmasının ardından açıkça Şiiliğini ilan etmiştir. Safevi iktidarının başlangıç yıllarında Şah Nimetullah Velî'nin İran'da kalan torun-

³⁰ III. Ağa Han'ın 1923'te temsilcisi olarak Bedaşşan'a gönderdiği Pir Sebz Ali'n duyurduğu düzenlemelerden biri de, günümüzde Nizari İsmaililerin ibadet merkezleri haline gelmiş olan cemaathanelerin kurulması olmuştur. Pir Sebz Ali hakkında bkz. Otambek Mastibekov, *Leadership and Authority in Central Asia*, Routledge, London and New York, 2014, ss. 75-79.

³¹ Bu merkezleşme çalışmaları günümüzde de tüm hızıyla devam etmektedir. Örneğin, Nizari İsmaili geleneğinin temel metni olan *Çerağnâme* üzerinde birtakım değişiklikler yapılmış, buna göre, *Çerağnâme*'deki, her bölgenin kendine ait yerel unsurların ve yanısıra içerisindeki Oniki İmamcı unsurların çıkarılması yoluna gidilmiştir.

³² Zahide Ay, "15-16. Yüzyıllarda Bedaşşan İsmailileri Arasındaki Şii-Tasavvufi Hareketler ve Safevi Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 79, Ankara, 2016, ss. 222-224.

³³ Arjomand, ss. 116-118; N. Pourjavady ve Peter L. Wilson, *Kings of Love: The Poetry and the History of the Nîmatullahî Sufî Order*, Tahrân, 1978, ss. 115-116; Graham, s. 167; Daftary, 2007, ss. 427-428.



ları Safevi hanedanıyla yakın ilişkiler ve karşılıklı evlenmeler yoluyla akrabalık geliştirmiş, bunun sonucunda siyasi açıdan da güç kazanarak, Yezd valiliğini ellerinde tutmuşlardır. Böylece Nimetullahiliğin, merkez olarak Yezd yakınlarındaki Teft kasabasını seçen İran kolu, 16. yüzyılda İran'ın en örgütlü tarikatı haline gelmiştir.³⁴

Tarikatın kurucusu olan Nimetullah Veli, kendi soyunu, İsmaililerin yedinci imamı İsmail b. Cafer'e ve böylece Ali'ye dayandırır.³⁵ Bazı İsmaili çevrelerinin Nimetullah Veli'yi kendilerinden sayması ve Orta Asya'daki Bedaḥşanlı Nazarilerin, onun bazı eserlerini muhafaza etmiş olmaları, belki de bu yüzdendir.³⁶ Nizari imamlarının tasavvufu bağlantılarında özellikle bu tarikatı seçmeleri, yine bu yüzdendir. Her ne kadar Nizari imamları ile Nimetullahi tarikatı arasındaki ilk ilişkinin, sufi adı Şeyh Kalender olan *Pendiyât-ı Civânmerdî*'nin yazarı otuz ikinci Nizari İmamı II. Mustansır Billah zamanında başladığı sanılmaktaysa da, bu yakın ilişkinin ilk kesin kanıtı Şah Nizar zamanında bulunabilmektedir. Şah Nizar'ın sufi adı olarak Ataullah adını almış olmasından dolayı, Kirman eyaletinin bazı kesimlerindeki Nizariler uzun süre Ataullahi adıyla tanınmıştır.³⁷

Daha önce bir başka çalışmamızda da uzunca belirttiğimiz gibi, Nime-tullahilik, Nizarilik ve bu ikisiyle bağlantılı olarak Safevilik ilişkisinin, Orta Asya'da da yansımaları bulunmaktadır.³⁸ O çalışmada öne sürdüğümüz argüman şuydu: Kasımşahlı kolundan gelen Nizari imamları, İran'da yaygın olan tasavvuf tarikatı Nimetullahilerle yakın ilişki geliştirmişler ve çoğunluğu uzunca bir süre Muhammedşahlı koluna ya da yerel pir ailelerine bağlı olan Orta Asya ve Hindistan'daki Nizari topluluklarını kendilerine bağlamak hususunda bu ilişkilerden faydalanmışlardır. Bu argümanı savunmak için Bedaḥşan'da gerçekleştirdiğimiz saha çalışmalarımızdan elde ettiğimiz iki veri sunmuştuk. Bunlardan biri, cenaze duası olarak değerlendirilebileceğimiz, Nizari İsmaililerinin en temel metni olan *Çerağnâme*'de, Bedaḥşan İsmailileri ve Safeviler arasında politik bir bağ olup olmayacağıyla ilgili Bertels'in dikkatimizi çektiği bazı kasidelerin varlığıydı. Bu kasidelerde Şah İsmail'e şu şekilde atıflar vardır:

³⁴ Graham, s. 165; Quinn, ss. 205-206, 213; Daftary, 2007, s. 429.

³⁵ N. Pourjavady ve Peter L. Wilson, "İsmailis and Ni'matullahis", *Studia Islamica*, 4 (1975), ss. 115-116.

³⁶ A.E. Bertels, "Nazariyât-ı Berhî ez 'urefâ ve Şi'yan-ı İsnâ aşerî Râce be Erzeş-i Mirâs-ı Edebî-yi Nâsir-ı Hüsrev", *Yâdnâme-i Nâsir-ı Hüsrev*, Ferdowsi University, Faculty of Letters and Humanities, Meşed, 1976, s. 104; Daftary, 2007, s. 428; Ay, 2016, s. 222.

³⁷ Daftary, 2007, s. 457. 19. yüzyılın sonlarına ve 20. yüzyılın başlarına ait İngiliz diplomatların kaleme aldığı seyahat notları ve raporlarda, bölge halkında Mevlevi olarak bahsedilmesi de, benzer bir duruma işaret eder. (Bkz. John Biddulph, *Tribes of the Hindoo Koosh*, Indus Publications, Karachi, 1977, s. 125.) Gerçekten de, İsmaililer imamlarının adını anarken "Mevlana" ön adını kullanırlar. Bunu bütün imamları için tek tek yaparlar ki, Nazarilerin ibadet ederken Hz. Ali'den itibaren bütün imamların adını tek tek saymaları gelenektir.

³⁸ Ay, 2016, ss. 222-224.



نسل یعقوبی به عالم منقطع خواهد شهید
 (Yakub'un nesli dünyadan kesilecektir)
 تا بگردون ناله و آه و فغان خواهد گرف
 (Dünya inilti ve ah ve figana boğulacaktır)
 بعد از آن از نسل حیدر سروری پیدا شود
 (Ondan sonra Haydar'ın neslinden bir lider ortaya çıkacaktır)
 مذهب و ملت از و نام و نشان خواهد گرفت
 (Din ve mezheb onun isminden ün kazanacaktır)
 شاه اسماعیل بن حیدر او را خوانند نام
 (Haydar'ın oğlu Şah İsmail olarak ün kazanacaktır)
 خاک پایش در نظر اهل جهان خواهد گرفت
 (Cihan ehlinin gözü onun ayak toprağı ile açılacaktır)³⁹

Bu kasidenin beyitlerinden, 15. yüzyılın sonlarının kastedildiği anlaşılmaktadır. Yakub'un nesli büyük bir ihtimalle Akkoyunlu padişahlarıdır. İsmail ibn Haydar, Şah İsmail Safevi'dir.⁴⁰ Bertels'e göre bu kaside İranlı bir şair tarafından yazılmıştır. Bu durum bize, Safevi devletinin, batısındaki Osmanlı Kızılbaşları üzerinde yaptığı propaganda benzeri bir çalışmayı Bedağhan'da da yapmış olabileceğini anlatmaktadır. Doğusunda yer alan Şeybanlı ve Babürlü devletlerinin sahasında, ister İsmaili olsun ister Sünni, bir Safevi propagandası yapıldığı aşikardır ki, saha çalışmaları da bu durumu desteklemektedir.⁴¹

Çerağnâme'deki Şah İsmail'e atfen bu kasidelerin yanı sıra, Şah Nimetullah Veli'ye de atıf kasideler vardır:

اسرار ملك جبار چون روز و شب بتكرار
 (Cebbar olan Allah'ın sırlarını gece gündüz defalarca)
 گویم قاسمی وار صلوات بر محمد
 (Kasım-ı Envar gibi söylüyoruz, Muhammed'e salevat olsun)
 خوش گفت نعمت الله رمزیت قل هو الله
 (Nimetullah, ihlas suresinin sırrını ne güzel söyledi)
 بر خوان بیاد الله صلوات بر محمد
 (Allah'ın adını hatırlayarak oku bunu, Muhammed'e salevat olsun)⁴²

³⁹ Bertels, s. 113; Ay, 2013, ss. 67-68.

⁴⁰ Bertels, s. 113; Bertels, 1987, s. 870.

⁴¹ 2016 yılının Haziran ayında Doğu Türkistan'da Yarkent ve Hoten'de yaptığımız saha araştırmasına göre, Yarkent'te 5000 kişilik bir Oniki İmamcı Uygur cemaati bulunmaktadır. Yarkent'teki Oniki İmamcı Şilerin seçelerine göre, kaydedilen ilk dini lider Nur Ali Haydar Han'ın (öl. 1770), 1530'da Keşmir'den bölgeye gelen bir aileden olması, bu ailenin muhtemel Safevi bağına çağırıştır bize. Yarkent dışında Hoten'de de, Oniki İmamcılara atfen mezarlar bulunması ve her bir mezara atfen birer tezkire üretilmesi, bu tezimizi daha da güçlü kılmaktadır.

⁴² Bertels, s. 108.



Öyle ki, Bertels'e göre, *Çerağnâme*'nin İranlı yazarı da bizzat Nimetullah Veli'dir.⁴³ Günümüzde hala Bedaḥşan'ın Horog bölgesindeki Şugniler arasında toplanmakta olan elyazmaları arasında Şah Nimetullah Veli'ye atfedilen bir sürü risale de yer almaktadır.

Nimetullahiliğin Orta Asya'nın İsmaili bölgeleri olan Bedaḥşan'a kadar etkili olduğunu gösteren ikinci veri ise, ilk defa tarafımızca zikredilmiş edilmiş olan, Bedaḥşan'daki bir Nimetullahi dergahının varlığıdır. Afganistan Bedaḥşan'ındaki Zebak kentinde, "Divane Şah-ı Veli" olarak tanınan Sultan Bayazıd-ı Bağistani'nin 18. yüzyılın ilk yarısına (h. 1103) tarihlenen ve aynı zamanda bir dergah da olan türbesi bulunmaktadır. Şahsen ziyaret ettiğimiz bu türbe içindeki ahşap hatlı üzerine yazılmış şecerede Divane Şah-ı Veli'nin kökeni, Şah Nimetullah Veli'ye dayandırılmaktadır ki bu da, Safevi İran'ının devlet kademesinde de resmen kabul gören en önemli tarikatlarından biri olan Nimetullahiliğin, Bedaḥşan'a kadar yayılmış olduğu anlamına gelmektedir.⁴⁴

Safevi hanedanı ve Nizari imamları arasındaki Nimetullahilik bağlantısı bu iletişimim, her iki tarafa da faydası olmuş görünmektedir. Bir yandan, kısa vadede Kasımşahlı imamların İran'da Muhammedşahlı imamlara karşı güç kazanmasında etkili olması, uzun vadede ise Kasımşahlı imamların İran dışındaki Nizariler nezdinde kabul görmesi sağlanırken, diğer yandan da Safevi propagandasının Orta Asya'nın en doğusuna kadar etkili olması sağlanmıştır. Şu noktayı bir kere daha hatırlatmak gerekirse, Kasımşahlı imamların Nimetullahi tarikatıyla ilişkisi açık ve kesindir. Bu da, onların hem Safevi yönetimiyle iyi ilişkiler geliştirmesine yardımcı olmuş hem de İran dışındaki Nazarilerin Kasımşahlılara bağlanmasında Nimetullahi dervişlerinin faaliyetlerinin etkili olmasını sağlamış görünmektedir. Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Peki Muhammedşahlı imamlar, bu noktada nasıl hareket etmişlerdir? Şöyle olmuş olabilir. İran'da ve İran dışındaki Nizariler arasında, bir yandan Muhammedşahlı imamlar propagandası, bir yandan Kasımşahlı imamlar propagandası eş zamanlı olarak sürmektedir. Bir yandan da, Nimetullahi dervişleri kanalıyla Safevi propagandası yürütülmektedir. Bu tezimizi destekleyecek iki metin vardır bakabileceğimiz. Bunlardan biri olan *Guharriz*, Bedaḥşan'da kaleme alınmış ve Bedaḥşan İsmaililiği hakkında bize ipuçları veren, şifahi mahiyette bir tür mezhep tarihi kitabı olarak görülebilir.⁴⁵ Her ne kadar edebi ve entelektüel düzeyi yüksek değilse de, sözlü geleneğin hakim olduğu heterodoks bir Alevi-

⁴³ Bertels, ss. 104-106.

⁴⁴ Ay, 2013, ss. 66-68; Ay, 2016, s. 223.

⁴⁵ Ay, 2013, ss. 145-151.



İsmaili toplumu anlamamız bakımından, sadece teolojik mahiyette olmayıp tarihsel ipuçları da sunması açısından, bize göre bölgede üretilmiş en kullanışlı eserdir. Diğer kaynak ise, yukarda bahsettiğimiz, bir tür dualar külliyesi olan *Çerağnâme'*dir. Her ikisi de, hem Oniki İmamcı gelenekleri, hem Muhammedşahlı, hem Kasımşahlı gelenekleri bir arada içermektedir.

SONUÇ

1830'da zamanın Nizari İmamı I. Ağa Han'ın İran'ı terk etmesine kadar ki süreçte, Nizari imamları ve İran'da hüküm süren hanedanlar arasında, genelde daha iyiye doğru giden bir ilişki biçimi süregitmıştır. Safevi şahı I. Abbas döneminde başlayan bu iyi ilişkiler, Kaçar hanedanlığı döneminde daha da iyiye gidecektir. Hatta günümüz Nizari imamların kullandığı Ağa Han ünvanı bile, Kaçar hanedanının kullandığı ünvanlardan biriydi ve ilk olarak Kaçar hanedanından bir prensesle evlenen kırk altıncı Nizari imamı Ali Şah'ın kullandığı bir ünvanıdır. Ali şah I. Ağa Han'ın Hindistan'a göç etmek zorunda kalması sonrasında, Nizari İsmaili tarihi Britanya etkili Hindistanlı(British Indian) bir yorumla doğru evrilirken, İran'daki Nizarilerin kaderi, Oniki İmamcı Şiiliğe asimile olma şeklinde gelişecektir. Biz bu makalede, Nizari İsmaililerin, Alamut'un yıkılışından 1830'da imamlarının Hindistan'a göç etmesine kadar ki İran'da ayakta kalma mücadelelerinin Safevi dönemini analiz etmeye çalıştık. Öyle görünüyor ki, Safevi hanedanının, bir nedeni de Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'da nüfuzunu arttırabilmek için, Nizari imamlarıyla iyi ilişki kurmak istemesi mümkündür. Bunu, coğrafyadaki, özellikle Keşmir bölgesindeki bugünkü gruplara bakınca da anlayabiliriz. Keşmir'deki İran'ın etki sahasındaki Oniki İmamcı gruplar, buldukları bölgelerde, Sünni gruplarla hasımlık içerisinde olmalarına karşın, aynı şey Nizarilerle ilişkilerinde söz konusu değildir. Aynı şekilde, bu ilişki Nizariler açısından da, Kasımşahlı imamlar lehine gelişen bir seyir izlemiştir. Belki son olarak şunu söylemek mümkündür: Bütün bu gelişmeler, Nizari İsmaililiğine Oniki İmamcı unsurların girmesiyle sonuçlanmıştır ve bu unsurların Nizari İsmaililiğine girişindeki aracı unsur ise Nimetullahilik olmuştur.



KAYNAKLAR

- Amoretti, B. Scarcia, "Religion in the Timurid and Safavid Periods", Cambridge History of Iran, c. 6, Cambridge, 1986.
- Arjomand, Said Amir, *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion Political Order and Social Change in Shite Iran from the Beginning to 1890*, University of Chicago Press, Chicago, 1984.
- Ay, Zahide, *Nâsır-ı Hüsrev Öncesinde ve Sonrasında Bedahşan İsmailileri: 10-15. Yüzyıllar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.
- _____, "15-16. Yüzyıllarda Bedahşan İsmailileri Arasındaki Şii-Tasavvufi Hareketler ve Safevi Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 79, Ankara 2016, ss. 217-226.
- Beben, Daniel, "The Kalâm-i Pîr and Its Place in the Central Asian İsmâ'îli Tradition", *Journal of Islamic Studies*, 2018, ss. 1-34.
- Bertels, A.E., "Nazariyât-ı Berhî ez 'urefâ ve Şîyân-ı İsnâ aşerî Râce be Erzeş-i Mirâs-ı Edebî-yi Nâsır-ı Hüsrev", *Yâdnâme-i Nâsır-ı Hüsrev*, Ferdowsi University, Faculty of Letters and Humanities, Meşed, 1976, ss. 97-115.
- Biddulph, John, *Tribes of the Hindoo Koosh*, Indus Publications, Karachi, 1977.
- Cüveynî, The History of the World Conqueror, çev: John A. Boyle, c. 2, Harvard University Press, Cambridge, 1958.
- Daftary, *A Short History of The Ismailis*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1998.
- _____, *Ismaili Literature: A Bibliography of Sources and Studies*, London, 2004.
- _____, "Shah Tahir and the Nizari Ismaili Disguises", *Reason and Inspiration in Islam: Theology, Philosophy and Mysticism in Muslim Thought*, ed. Todd Lawson, I. B. Tauris, Londra, 2005, ss. 395-406.
- _____, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, 2007.
- Felsefî, Nasrullâh-ı, *Zindegâni-yi Şah 'Abbâs*, c. 3., İntişarat-ı İlmi, Tahran, 1352.
- Firişte, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India*, çev. J. Briggs, c. 3, London, 1829.
- Gilânî, Molla Şeyh 'Ali, *Târîh-i Mâzenderân*, ed. M. Sutuda, Tahran, 1352.
- Graham, Terry, "The Ni'matu'llâhî Order under Safavid Suppression and in India Exile", *The Heritage of Sufism*, c. 3, ed. Leonard Lewisohn-David Morgan, Oneworld, Oxford, 1999, ss. -165-200.
- Hayırhah-ı Heratî, *Tasnîfât-ı Hayırhah Heratî*, ed. W. Ivanow, Kayhan Press, Tehran, 1961.
- Madelung, W., "The Minor Dynasties of Northern Iran", CHI, c. 4, Cambridge University Press, 1968, ss. 198-249.
- Mar'aşî, Zâhirüddîn, *Târîh-i Gilân ve Deylemistan*, ed. M. Sutuda, Tahran, 1347.
- Mastibekov, Otambek, *Leadership and Authority in Central Asia*, Routledge, London and New York, 2014.
- Morgan, D., "Rethinking Safavid Shî'ism" *The Heritage of Sufism*, c. 3, ed. Leonard Lewisohn-David Morgan, Oneworld, Oxford, 1999, ss. 19-27.



- Pourjavady, N. ve Peter L. Wilson, "İsma'îlis and Ni'matullahis", *Studia Islamica*, 4 (1975), ss. 113-135.
- _____, *Kings of Love: The Poetry and the History of the Ni'matullahi Sufi Order*, Tahran, 1978.
- Poonawala, Ismail K., *Biobibliography of Ismaili Literature*, Malibu, CA, 1997.
- Quinn, Sholeh A., "Rewriting Ni'matu'llâhî History in Safavid Chronicals", *The Heritage of Sufism*, c. 3, ed. Leonard Lewisohn-David Morgan, Oneworld, Oxford, 1999, ss. 201-222.
- Savory, Roger M., *Iran Under the Safavids*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.
- Virani, Shafique N., "The Eagle Returns: Evidence of Continued Ismaili Activity at Alamut and in the South Caspian Region following the Mongol Conquests", *Journal of the American Oriental Society*, 123.2 (2003), ss. 351-370.

